

AFRİKALİ SULTANLARIN DESTANLAŞAN HAC SEYAHATLERİ

Doç. Dr. Ahmet KAVAS*

ÖZET

Hac ibadeti için yapılan yolculuklar Afrikalı Müslüman toplumlar için yaşanan zorluklar birer destan gibi algılanmıştır. Bu dinî görevi sağ salim yerine getirip geri dönebilenler sadece bu sorumluluğu yerine getirmiyorlardı. Aynı zamanda toplumlara edindikleri bilgileri taşıyorlar, kazandıkları tecrübeleri aktarıyorlar ve pek çok konuda çevrelerine önderlik ediyorlardı. Mekke-Medine'ye kadar gidip gelenler ileriki hayatlarında içinde yaşadıkları toplumlara önderlik edecek kadar bu yolculuklarından kazançlı çıkmaktaydılar.

Anahtar Kelimeler: Afrika, Mali, Senegal, Nijerya, Çad, hac, destan

ABSTRACT

HEROIC PILGRIMAGES OF AFRICAN SULTANS TO HIJAZ

For African Muslim communities, the difficulties experienced during the journey of pilgrimage are perceived as a epic. Who comes back safely and fulfilled this religious duty, not only fulfilled this responsibility. Also, they had transported the knowledge they obtained, transferred the experience they gained and thus had been leading in many issues to their entourage. Going to Makka and Medina and coming from the Holy cities, they are coming out ahead their travels enough to lead their communities.

Keywords: Africa, Mali, Senegal, pilgrimage, epic.

Arap yarımadası ile Afrika kıtası arasında uzanan Kızıldeniz tarih boyunca hac ibadeti için yola çıkan Afrikalı hacıları farklı güzergahları takip etmeye zorluyordu. Bugün Afrika'nın güneyinde ve doğusunda yer alan ülkelerden Mozambik, Tanzania, Kenya, Somali ve Hint Okyanusunun

batısındaki Madagaskar, Komorlar ve Zengibar adalarından yola çıkan hacılar Doğu Afrika sahillerinin büyük bir kısmını gemilerle aşarak Arap yarımadasına ulaşıyorlardı. Orta, Batı ve Kuzey Afrikalı hacı adayları ise Asya ile Afrika'yı birleştiren Süveyş üzerinden çoğunlukla kara yoluyla Hicaz'a geçiyorlardı. Yani kıtadaki Müslümanların en yoğun yaşadığı bölgeleri oluşturan ve Mağrib bölgesi de denen bugünkü Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya'dan yola çıkanlar ile 1492 yılında son hanedanları Nasrîler'in düşüşüne kadar Endülüslü hacılar da bunlara katılırlar ve hep birlikte Afrika'nın Akdeniz sahili boyunca Mısır'a doğru hareket ederlerdi. Bir kısmı da deniz yolunu kullanıyorlardı. Günümüzde Batı Afrika olarak ifade edilen bölgede yer alan Nijer, Nijerya, Mali, Burkina Faso, Fildişi Sahili, Gine, Gambiya ve Senegal gibi ülkelerden yola çıkan hacı adaylarına gelince bunlar da Büyük Sahra çölündeki yaklaşık 1100 ile 1200 yerleşim yerini geçerek Hicaz'a ulaşıyorlardı.

Hac ibadetini yerine getirmek için gerçekleştirilen bu uzun ve yorucu yolculuk esnasında adaylar her ne kadar yanlarına erzak alsalar bile bunların yeterli olması imkansızdı. Haliyle geçtikleri yerlerde gördükleri misafirperverlik onların hac yolculuğunu kolaylaştıran en önemli etkenlerden birisiydi.¹

Batı Afrika'da İslam konusundaki eserleriyle tanınan Fransız şarkiyatçı Alphonse Gouilly'nin ifadesiyle hacıların gidiş-dönüş seferleri göz önüne alındığında maceralarla dolu 30.000 km.yi aşan güzergahlarını kara ve deniz yoluyla tamamlamak durumundaydılar.² Genellikle kıtanın orta ve batı bölgelerinden yola çıkan hacılar Libya'nın güneyindeki Fizan bölgesinin merkezi Murzuk kasabasında toplanıyorlardı. Burada birleşen hac kabileleri hep birlikte Libya sınırlarından Mısır'a geçip Mağrib ülkelerinden gelen hacılarıyla birlikte Filistin üzeinden Arap yarımadasına sıkıntısızca geçebiliyorlardı.

Haçlı seferlerinin şiddetli bir şekilde devam ettiği 12. yüzyılda Mağribli ve Batı Afrikalı hacılar Mısır üzerinden Filistin topraklarına geçemez oldular.

¹ Bu bilgiyi Gaby adlı bir papaz Senegal nehri çevresi ile ilgili yaklaşık üç asır önce yazdığı *Relation de la Nigritie* (Paris 1689) adlı eserinde vermektedir. Kendisi 1686 yılı Mart ayında Paris'ten ayrılarak Batı Afrika'da Senegal Nehri çevresine bir seyahat yaptı (s.2). Gaby, Afrika'nın en batı ucundaki Senegal nehri çevresinde yaşayan Müslümanların Hicaz'a gitmek için 1.100 ile 1200 arasında değişen yerleşim mahalline uğradıklarını ifade ediyordu (s.47).

² Alphonse Gouilly, *L'Islam dans l'Afrique Occidentale Française*, Paris 1952, s.190.

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü.

Bunun üzerine Mısır'ın Sa'îd olarak da isimlendirilen Nil nehri üzerindeki şehirlerine gelip buradan Kızıldeniz sahilindeki 'Ayzeb limanına ulaşıyorlardı. Buradan gemilerle karşıya geçiyorlardı. Selahaddin Eyyûbî'nin haclıları yenip Filistin yolunu açmasına rağmen Afrika'nın iç bölgelerinden ve kuzeyinden gelen hacılar daha önce kullanageldikleri yola alıştıkları için asırlarca bunu tercihte ısrar ettiler. İçlerinden bir kısmı bu seyahatleri esnasında beğendikleri Yukarı Mısır bölgesini yurt edinmeye karar verip kendileri için burada köyler kurdular. Fâtîmîler döneminde yapılan yoğun propaganda sonucu önemli bir kısmı Şîî mezhebini benimseyen bölge halkı Mağrib'ten ve Batı Afrika'dan hac için gelip daha sonra geri dönmeyen ve yurtlarına yerleşenler sayesinde tekrar Sünniliğe meyil gösterdi ve büyük bir kısmı Maliki mezhebini kabul etti.

Afrikanlı Hacı Adaylarının Hicaz'da Önderlik Vasıfları Kazanmaları

Afrika'nın özellikle merkezinden ve batı bölgelerinden hacca gelmek oldukça zordu ve epeyce masraflı bir yolculuktu. Güzergahları üzerindeki bir çok yerde uzun süre kaldıkları için birbirinden farklı yaşayış biçimlerine sahip yönetimleri yakından tanıyorlardı. Hicaz'a varıp ibadetlerini yaptıktan sonra geri dönen hacılar arasında gelecekte Afrika'nın değişik bölgelerinde birer emir, sultan, tarikat kurucusu olacakların hac seyahatleri dillere destan olmaktadır. Bu açıdan özellikle 12. yüzyılda bugünkü Çad, Nijer ve Nijerya topraklarında hüküm süren Kânîm-Bornu Sultanı'nın hac seyahati ilk destanlaşan seyahatler arasında kabul edilmektedir. Yine Murabıtlar bu konuda en hassas önderlere sahiptiler ve hac dönüşü bütün varlıklarını İslâmiyeti yapmak için sarfediyorlardı.³

Bütün Afrika tarihinin en büyük tarihî şahsiyetlerinden kabul edilen Mali Sultanı Kankan Musa'nın 1324-1325 yılları arasında tamamladığı hac seyahati tarihte benzeri görülmeyen bir hadise olarak hem kendi döneminde hem de daha sonraki dönemlerde yazılan kitaplarda bütün teferruatıyla anlatılmaktaydı. Hicaz'a gerçekleştirilen seyahatler içinde en fazla destanlaşan Mali sultanınki olup bu girişimine karar vermesi istemeden ölümüne sebep olduğu annesinin acısını bir türlü unutamaması üzerine gerçekleşmişti. Zira çevresindeki

³ Rene Luc Moreau, *Africains musulmans : des communautés en mouvement*, Paris 1982, s. 63.

alimlerden birisi Kankan Musa'ya hacca gittiği takdirde bu ızdıraptan kurtulabileceğini tavsiye etmişti. Hakimiyeti altındaki tebasına bu yolculuğu için gerekli erzak ve diğer ihtiyaçları için gerekli katkıda bulunmaları için emir verdi. Bu yolculuğa hangi günde çıkmasının daha hayırlı olacağını sorduğu bir alim on ikinci günü Cumartesi olan bir ayda çıkmasını tavsiye etti. Tam dokuz ay sonra on ikinci günü Cumartesi olan bu ay geldi ve Kankan Musa yola çıkmaya kararı verdi. Fakat payitaht merkezi olan Niani şehri idi ve hakimiyeti altındaki toprakların en batısında bulunuyordu. Kendisiyle aynı yıl hac yapmak üzere daha önce yola çıkan kervanlar hakimiyeti altındaki şehirlerin en doğusundaki Timbüktü'ye varmışlardı. Kankan Musa yola çıktıktan sonra uğradığı şehirlerde Cuma gününe tesadüf edilmişse oraya mutlaka bir cami inşa ettiriyordu. Devrinin en ihtişamlı ve zengin sultanlarından kabul edilen Kankan Musa beraberinde bulunan kırk katıra yüklettiği altınla seyahatine başlamıştı ve bunların tamamını geniş yolu üzerinde tasadduk etmişti. Kaynaklarda kendisiyle birlikte 8.000 kişinin aynı ayda yola çıktığı rivayet edilmektedir.⁴

Mali'nin önde gelen tarihçilerinden Abdurrahman es-Sa'dî Kankan Musa'nın hac yolculuğuna ne kadar insanla çıktığı konusunda farklı rivayetler olduğunu, hatta bu rakamı 60.000 kişi olarak verenler bulunduğunu bildirmektedir. Yolculuğu esnasında atına her bindiğinde önünde giden 500 kölenin her birinin elinde cubuk halinde 500 miskal altın taşıdığı kaynaklarda zikredilmektedir. Hac kafilesi ülkesinin en doğusundaki Timbüktü şehrine ulaştığında Kankan Musa burada büyük bir camii inşa ettirdi. Bugünkü Cezayir'in güneyine ulaştıklarında ise kendisiyle hac yolculuğuna çıkan adamlarından binlercesinin ayaklarında yaralar çıkması üzerine onları burada bırakmak zorunda kaldı. O dönemde "tuvât" denilen bu hastalıktan dolayı onların yolculuklarına son verdikleri bu yer daha sonraki asırlarda "Tuvât" olarak tanındı. Geriye kalan adamlarıyla hac yolculuğuna devam eden Kankan Musa önce Memlûk idaresindeki Mısır'ın başkenti Kahire'de, ardından da Hicaz'a varmasıyla birlikte Mekke ve Medine'de 20.000 parça altın tasadduk etti.⁵

⁴ Mahmûd Kâti, *Târihü'l-fettâş fî ahbâri'l-büldân ve'l-cüyûş ve ekâbiri'n-nâs*, (nşr. Ve trc.: O. Houdas ve M. Delafosse), Paris 1964, 5-

⁵ Abdurrahmân es-Sa'dî, *Târihü's-Sûdân*, (nşr. ve trc.: O. Houdas), Paris 1964, s. 13-16.

Kankan Musa ile aynı yıllarda Hicaz'a giden önemli şahsiyetlerden birisi de meşhur seyyah İbn Battûta olup 1304 yılında doğmuş ve 28 yıl süren seyahatlerinde toplam 120 bin kilometre yol almıştı. Fas'ın Tance şehrinde doğan İbn Battûta ilk uzun yolculuğunu hacca gitmek üzere yaptı ve 1326 yılında Cezayir, Tunus, Libya, Mısır ve Suriye üzerinden kutsal topraklara ulaştı. Arap yarımadasında iki ay kaldıktan sonra buradan ayrılarak başta Irak olmak üzere çevre ülkelere gidip Hicaz'a geri döndü. 1327-1330 yılları arasında üç yıl kaldığı bu bölgede her defasında hac farizasını yerine getirdi. Daha sonra buradan ayrılarak Yemen ve Doğu Afrika'daki Müslüman toplumların yaşadığı şehirleri dolaştı ve ardından Uman ve Basra Körefezi üzerinden dördüncü hac farızası için 1332 yılında Hicaz'a geri geldi. Yaklaşık 15 yıl boyunca Anadolu, Kafkaslar, Asya'nın iç kısımları, Hindistan ve çevresi, Endonezya'yı, Çin'i, Irak, Mısır ve Suriye ile daha pek çok ülkeyi gezdikten sonra 1347 yılında tekrar Hicaz'a dönüp beşinci haccını gerçekleştirdi. Seyahatlerini Mısır, Tunus, Cezayir, Sardunya, ve Endülü'sü gezdikten sonra büyük oranda tamamladı ve doğum yeri olan Fas'a döndü. Ancak dokuzuncu ve son yolculuğu olarak daha önce hiç gitmediği Afrika'nın merkezine gitmeye karar verdi ve Büyük Sahra bölgesini dolaştı.⁶

Hac seyahatiyle şöhreti daha artan Afrikalı şahsiyetlerden üçüncüsü 15.nci yüzyılın en güçlü hanedanlarından olan Songay Sultanlığı'nın ihtişamlı hakimi Askiya Muhammed'dir. 1495-1497 tarihlerinde gerçekleştirdiği hac seyahati tarihçilerin aktardığına göre Kankan Musa'nınkinden daha ihtişamlıydı. 15. yüzyılın son çeyreğinde Batı Afrika'nın güçlü Songay Sultanlığı'nın bu hakimi Kankan Musa'nın onda biri kadar, bir topluluk ile hac yolculuğuna çıktı. Ancak onun tasadduk ettiği altınların miktarı çok daha fazlaydı. Asırlar ilerledikçe fazla kişi ile hac yolculuğuna çıkmak daha da zorlaşmaktaydı. Zaten 1628-1632 yılları arasında Timbüktü paşalığı yapan Ali b. Abdülkadir'in hac yolculuğundan da bu durum açık olarak anlaşılmaktaydı ve bu vali sadece 80 kişi ile hac seyahatini gerçekleştirebilmişti.⁷

⁶ http://www.avicenne.org/ibn_battuta.htm.

⁷ Mahmûd Kâti, *Târihü'l-fettâş-fi ahbâri'l-büldân ve'l-cüyûş ve ekâbiri'n-nâs*, (nşr. Ve trc.: O. Houdas ve M. Delafosse), Paris 1964, s. 58.

Songay'ın en ihtişamlı sultanı Askiya Muhammed hicrî 900 yılının Safer ayında (1495 yılı Ekim-Kasım) ülkesindeki her kabilenin önde gelenlerinden (ayân) oluşan bir toplulukla hac yolcuğuna çıktı ve Kahire üzerinden Hicaz'a geçti. Yolculuğu esnasında 500 süvari ve 1000 piyade olmak üzere toplam 1.500 askerden oluşan bir birlik kendisini koruyordu. Askiya Muhammed beraberinde 300 bin parça altın götürdü. Bu altınlar halefi Sünni Ali tarafından kendisine bırakılmıştı ve hatiplerinden Ömer de beraberinde bulunuyordu. Hicaz'da mukaddes toprakları hac mevsiminde ziyaret ettikten sonra 900 hicrî yılı sonunda geri döndü. Yokluğunda ülkesinin idaresini kardeşi Ömer'e bıraktı. Hicaz'da bulunduğu esnada beraberinde götürdüğü altınların 100 bin parçasını Mekke ve Medine'de tasadduk etti. Medine'de bir bahçe satın alarak burayı Bilâdüssûdan'dan (Tekrûr da denilmektedir) gelen hacıların kullanması için vakf etti. İkinci 100 bin parça altını buradaki görüşme masrafları için, son 100 bin parçayı da kendi alış verişi ihtiyaçları için harcadı. Hicaz dönüşü Mısır'a uğradığında burada Abbasî hanedanının Mısır'daki 14. halifesi el-Mütevekkil Alellah Müslümanların halifesi olarak bulunuyordu. Askiya Muhammed'in bizzat halifeden kendisini Bilâdüssûdan'daki vekili tayin etmesini isteğine üç gün sonra müspet cevap verildi. Songay sultanının kafasına külah geçirilip üzerine sarık sarıldı ve o artık Batı Afrika'daki Müslümanların önderi olmuştu. Kahire'de kaldığı günlerde burada yaşayanlar arasında bulunan Celâlüddin es-Süyûtî gibi kimselerin bulunduğu alimler ve velilerle görüşme imkanı buldu. Onlara kendi devlet idaresiyle ilgili sorular sorarak istifade edebileceği görüşlerini aldı. Askiya Muhammed 902 hicrî yılının Zilhicce ayında (31 Temmuz-30 Ağustos 1497) ülkesine döndü.⁸

Sömürgecilik Öncesi Hac Seyatleriyle Meşhur Olan Devlet Adamları:

Sömürgeciliğin Afrika'ya musallat olmaya başladığı 19. yüzyılın ikinci yarısı bu kıtada büyük mücadele adamlarının yetiştiği dönemdi. Bunların aralıksız devam eden gayretleriyle kıtanın her tarafı direniş hareketlerine sahne oldu. Gerçi kıtanın yaklaşık bir asır devam eden bir süreçte sömürgeleştirilebilecek konuma gelmesinin önündeki en büyük engeller daha 19. yüzyılın ilk yıllarında atılmaya başlanmıştı. İşte böylesine zor dönemde

⁸ Abdurrahmân es-Sa'dî, *Târihü's-Sûdân*, (nşr. ve trc.: O. Houdas), Paris 1964, s. 119-121.

yetişen büyük önderler arasında Nijerya'da Osman b. Fûtî ve oğlu Muhammed Bello, üç defa bu seyahati gerçekleştiren Nijerya'daki Bornu sultanlığına bağlı Kanuri emiri Hac Ali (ö. 1684)⁹; Gambiya'da Muhammed Lamin; Senegal'de Ahmedu Bamba; Gine, Mali, Burkina Faso ve Senegal'de el-Hâc Ömer; Mali'de Şeyh Hamahullah; Gine'de Almami Samori Ture; Çad gölü çevresinde Muhammed el-Kânimî ve Râbih b. Fazlallah; Demokratik Kongo Cumhuriyeti'nde Muhammed b. Hâmid el-Mürcebî (ö. 1905); Libya'da Muhammed b. Ali es-Senûsî (ö. 1859) ve Ömer el-Muhtar; Moritanya'da Maalayneyn; Somali'de Mohammed Abdullah (ö. 1921); Cezayir'de Emir Abdülkadir ve Fas'ta Abdülkerim er-Rîfî gibi büyük bir kısmı devlet kuran veya bağımsızlık sonrası kurulacak yeni devletlere fikir babalığı yapacak olan devlet adamları yetişti. Bunların bir kısmı muharebe alanlarında şehit düştü, bazıları sürgünlerde kendilerine reva görülen işkenceler sonucu öldü, geriye kalanlar ise ömürlerini son nefeslerine kadar mücadele uğrunda tükettiler.¹⁰

Hac seyahati için her türlü hazırlığı yaptıkları halde sömürge idareleri tarafından bu yolculuktan alıkonanlar da vardı. Bunlardan birisi de Senegal'de Müridiye tarikatının kurucusu Ahmedu Bamba olup gerekli hazırlıklarını tamamlayıp yola çıkmak üzereyken Fransız sömürge idarecileri tarafından yakalanarak 1895 yılında Gabon'da çekeceği sürgün hayatına gönderildi. Bu olayın ardından Fransızlar 1896-1900 yılları arasında bu tasavvuf ehli kimsenin hacca gitmesine yasak getirdiler.¹¹

Aslen Cezayirli olan Muhammed b. Ali es-Senûsî Hicaz dönüşü ülkesi Fransa tarafından işgal edildiği için Trablusgarp vilayetinde kalarak Osmanlı valisinin ikramına mazhar oldu. Kendisine Bingazi çevresinde yer gösterildi ve vefatından sonra yaklaşık bir asır sürecek olan mücadelesi kendisinden sonra da oğlu Mehdi ve torunu Ahmed Şerif ile İdris b. Mehdi tarafından buradan yürütüldü.

19. yüzyılda Afrika'da İslam'ı yayanlar ve sömürgeciliğe karşı büyük bir mücadele verenlerden el-Hâc Ömer'in 1827-1830 yılları arasında

⁹ Mark R. Lipschutz ve R. Kent Rasmussen, *Dictionary of African historical biography*, London 1989, s. 13.

¹⁰ A.g.e., London 1989, s.157, 159.

¹¹ <http://www.diplomatie.gouv.sn/mecque/historique.htm>

gerçekleştirdiği hac seferi hem kendi eserlerinde, hem de yaşadığı dönemdeki kitaplarda geniş yer buldu. Aslen Senegal'in Futa Toro isimli bölgesinden oldukları halde bugünkü Gine devleti sınırları içindeki Futa Calon'a gelip yerleşen Fülâni soylu Müslümanlar burada büyük bir İslamlaşma gerçekleştirdiler. Önde gelenleri arasından el-Hâc Lamine Maat, Almami Abdülkadir'in dedesi ve el-Hâc Bubakar hac farızasını yerine getiren nadir kemselerdendi. El-Hâc Ömer de onlar gibi bu ibadeti ifa etmek üzere bugünkü Gine Cumhuriyeti sınırları içinde kalan Futa Calon'dan yola çıktı, önce Senegal'deki Futa Toro'ya uğrayarak buradaki ve çevresindeki bölgelerde yaşayan Müslüman toplumlara ziyaret edip hac için kendisine gerekli yardımda bulunmalarını talep etti. Henüz Futa Toro'ya varmadan yolda hastalandı, hatta yanındaki arkadaşı bu seyahatten vazgeçmesine rağmen o ailesinin yanına döndü. Ancak iyileşir iyileşmez hac farızasını yerine getirmek için yoluna devam etti. Çevresinde dini ilimlere vakıf birisi olarak bilinen el-Hâc Ömer'e kardeşi Ali eşlik etti. Önce Senegal'in Saint-Louis şehrine gitti ve buradaki zengin Müslümanlar kendisine maddi yardımda bulundular. Futa Calon'a geri döndüğünde kendisiyle hacca gidecek olan hocası Abdülkerim'in daha önce hareket ederek bugünkü Mali Cumhuriyeti sınırları içinde o dönemde yeni kurulan Masina'daki Dîna devletine ulaştığını öğrendi. Aslında el-Hâc Ömer güzergahı üzerinde bir çok putperest toplumun olduğunu bildiği için onların bölgelerinden geçmek istemiyordu. 1241 yılı Rebiülevvel ayında (Ekim-Kasım 1825) yola çıkan el-Hâc Ömer Futa Calon'u Masina'ya bağlayan pek çok güzergah içerisinde bugünkü Fildişi Sahili denilen ülkede bulunan Kong şehrine ulaştı. Çünkü burada Manding soylu Cula denilen İslam'a samimi derecede bağlı Müslüman tüccarlardan oluşan bir topluluk vardı. Masina'ya vardığında ise hocası Abdülkerim'in burada kendisini bir yıl beklediğini ve bu süre zarfında ülkenin pek çok yerini gezerek talebe okuttuğunu, ama o gelmeden kısa süre önce Hamdallah şehrinde vefat ettiğini öğrendi. Ölmeden önce çok sevdiği talebesine uğrayacağı ülkelerdeki Müslüman toplumların ileri gelenlerinin yardımcı olmaları için tavsiye mektupları yazmıştı. Özellikle Mekke'de Ticâniye tarikatı şeyhinden bu konuda ona yardımını eksik etmemesini istemişti. Masina'da kaldığı süre içinde pek çok kimsenin takdirini kazanan ve onlarla dost olan Ömer el-Fûtî'ye kıskançlıkları dolayısıyla tepki gösterenler de vardı. Hatta Masina'daki Dîna devletini kuran Seku Ahmedu da kendisine yakın

ilgi göstermesine rağmen kıskançlığı yüzünden Ömer el-Fûtî burada fazla kalamadı. Bir süre sonra ayrılarak Kong şehri üzerinden bugünkü Nijerya'nın Hevsa bölgesine geçti. Ancak yolu oldukça uzundu ve çok yavaş ilerleyebiliyordu. 1826 yılında Batı Afrika'nın en yoğun Müslüman nüfusunun bulunduğu bu bölgeye varabildi. Burada Sokoto halifesi Muhammed Bello tarafından büyük bir ilgiyle karşılandı. O günlerde Bornu sultanı ile arası açık olan ve her an birbirleriyle savaşılabilecek Hevsa hakimi arasındaki muhtemel çatışmayı önledi. Birkaç ay Sokoto'da kaldıktan sonra Nijerya'da diğer önemli İslam merkezlerinden olan Gvandu'ya geçen Ömer el-Fûtî buradan hareket ederek Katsina üzerinden Büyük Sahra bölgesindeki Tevarıkların ülkesine geçti.

Bugünkü Nijer'deki Ayir şehrine vardığında Ticâniyye'nin Mekke'deki halifesi Muhammed el-Gâlî'nin yerinde olduğunu öğrendi. Yolculuğuna devam etti ve 1827 yılı Temmuz ayında Mekke'de onun tarafından kabul edildi. 1828 yılı Haziran ayında ikinci defa hac farizasını yerine getiren ve el-Hâc Ömer olarak isimlendirilmeye başlayan Fûta Calonlu bu genç mutasavvıf henüz kutsal topraklarda iken Mekke'de yaşayan Ticâniyye tarikatının halifesi Muhammed el-Gâlî tarafından tarikatın Batı Afrika'daki mukaddemi ilan edildi. Burada doğan Fatimata Medinatu isimli kızı da dokuz aylık oldu. Dönüş yolunda uğradığı Kahire'de hanımı ve kızını bir dostuna emanet edip kardeşi Ali ile Kudüs'ü ziyaret ettiler, ardından Suriye'ye geçip bir müddet daha burada kaldıktan sonra Kahire'ye döndüler. Bir müddet daha burada kaldı ve el-Ezher'e uğradı ve burada toplanan ilim ehli ile kimselerle münakaşalarda bulundu. Altı ay kaldığı Kahire'den tekrar Hicaz'a geçerek 1829 yılı Haziran ayında üçüncü hac farizasını yaptı. Bu defa onun Mısır ve Suriye'de sergilediği manevi önderlik vasıfları dolayısıyla Muhammed el-Gâlî tarafından kendisine Ticâniyye halifelîği unvanı ve icazet verildi. 1830 yılında Hicaz bölgesinden ayrılarak Kahire'deki ailesinin aynına döndü. Fizan üzerinden ülkesine dönmek üzere yola çıktı, Bornu'ya uğradı, ardından 1832 yılında Sokoto'ya ulaştı. Uzun süre burada kaldıktan sonra tekrar Masina ve Futa Toro'ya uğradı. El-Hâc Ömer Futa Calon'a döndüğünde aradan 20 yıl geçti.¹²

¹² Madina Ly-Tall, *Un Islam militant en Afrique de l'Ouest au XIX^e siècle*, Paris 1991, s. 82-91.

El-Hâc Ömer'in hac yolculuğu sırasında geçtiği ülkelerde rastladığı Müslüman toplumları sömürgecilik öncesi teyakkuza geçirme, ülkelerinin gayri müslimler tarafından işgaline karşı başkaldırma, henüz İslamiyetin yayılmadığı yerlerde tebliğ ve Ticâniyye tarikatının bilinmediği bölgelerde müntesip bulunmasına vesile oldu. Onun hactan dönüşüyle birlikte sömürgecilığe karşı başlattığı cihat hareketi giderek genişledi ve 1964 yılında bugünkü Mali Cumhuriyetinin Déguimbéré şehrinde vefat edene kadar devam etti.¹³ Aslında ondan yaklaşık elli yıl önce Süleyman Bal (ö. 1770) hac farizasını yerine getirmesinin ardından Senegal'in Futa Toro bölgesinde yaşayanların tamamını İslamlaştırmıştı.¹⁴

Yine Fransızlar'ın baskıları sonucunda Fas'ta tahtta oturan Mevlay Hafız de 1912 yılında ülkesi himaye adı altında sömürgeleştirilince görevinden ayrıldı. Hac ibadetini yapmak üzere çıktığı yolculuğu esnasında uğradığı Osmanlı idresindeki Kudüs ve Beyrut'ta, daha sonra Hicaz'da Osmanlı memurları tarafından ağırlandı ve kendisine büyük saygı gösterilerinde bulunuldu.

20. yüzyılın başında tamamına yakını sömürgeleştirilen kıtada Afrikalı Müslümanların hacca gidişleri tam bir çileye döndü. Her şeyden önce tarihî hac güzergahları Fransa, İngiltere, İtalya gibi farklı Hıristiyan devletlerin sömürge ordularının işgali altına girmişti. Bu devletler kendi sömürgelerindeki Müslümanların hacca gitmesine müsaade etmedikleri gibi başka sömürgelerden gelen hacıların da kendi sömürgeleri altındaki topraklardan geçmelerini istemiyorlardı. Mesela bugünkü Senegal'den 1907-1911 yılları arasında sadece 11 Senegalli Hicaz'a gidebildi.¹⁵

Senegal'den 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın ilk yarısında hacca gidebilenlerin sayısı oldukça azdı. 1850 yılında hac için ülkesini terkeden el-Emin Drame tam 30 yıl Hicaz ve çevresinde kaldıktan sonra ülkesine dönmüştü. El-Hâc Muhtar Ture ise Fransız sömürgeciliğinin en ağır şartlarda devam ettiği bir dönemde 1905-1906 yılları arasında hacca gitmek istemişse de bu talebi

¹³ <http://www.diplomatie.gouv.sn/mecque/historique.htm>

¹⁴ Mark R. Lipschutz ve R. Kent Rasmussen, *a.g.e.*, s. 227.

¹⁵ Vincent Monteil, *L'Islam Noir*, Paris 1968, s.146-148.

reddedilince o da İngiliz sömürgesi olan Gambiya pasaportuyla hacca gidip gelmişti. Yine aynı dönemde hacca gidip gelenlerden birisi de Saloum şehrinden Serigne Bamba Nialène idi.¹⁶

Senegal'den hacca gitmek üzere yola çıkanlar için bir çok güzergah olup kıtayı batıdan doğuya doğru aşmak için Mali, Nijer ve Çad üzerinden gidildiği takdirde 29 menzili aşmak gerekiyordu. Bu güzergah bütün Batı Afrikalı hacıların en çok kullandıkları yoldu. Çünkü bu güzergah üzerinde gıda temini ve hayvanların otlatılması için otlaklar mevcuttu. Ancak yağmur mevsiminde bazı bölgelerden geçmek zordu. Bir de yol güvenliği yoktu. Aynı durum Arabistan topraklarına girince de geçerliydi. Çünkü burada kendilerinden değişik vergiler talep edilmekteydi. Vermedikleri takdirde tutuklanmaları an meselesiydi. Daha da kötüsü hac kervanlarını soyan haydutların saldırılarına maruz kalabiliyorlardı. Senegalli hacıların Hicaz'a gitmek için takip ettikleri atlantik güzergahı ise Moritanya, Fas, Cezayir, Tunus, Libya ve Mısır üzerinden gerçekleşiyordu. Gemi ile yapılan bu yolculuk müddetince Fas şehrinde, Tilimsan'da, Kayrevan'da ve Kahire'de çok sayıda tarihi eseri görme imkanı buluyorlardı. Hac için Senegal'den son defa 1965 yılında bu güzergah kullanılmıştı. Fakat 1960 yılında elde edilen bağımsızlıkla birlikte hac için büyük imkanlar doğdu. Devlet başkanı hac seyahati konusunda en yetkili kişi oldu ve onun denetiminde daimi bir hac komisyonu kuruldu. 1963 yılında 1000, bir yıl sonra 2375 Senegalli hacca gitme imkanı bulurken 2003 yılında bu sayı 6742 oldu.¹⁷

Bugünkü Mali Cumhuriyeti'nin başkenti Bamako ve Koulikoro şehirlerinde ise 1914 yılında hac ibadetini tamamlamış sadece üç kişi vardı. Bunlardan ilki Fransız sömürgeciliği öncesinde bu ibadetinin gerçekleştirmiş olan el-Hâc Muhammed idi. İkincisi Mamdi Dumbia olup 1906 yılında Mekke'den dönmüştü. Bu kişi hac seyahatini Nijerya'nın Sokoto, Çad'ın Vaday ve Mısır'ın Kızıldeniz sahilindeki Port Said limanını takip ederek tamamlamıştı. Üçüncüsü ise İsmaila Kone olup Libya'nın başkenti Trablusgarp şehri üzerinden Hicaz'a gidip dönmüştü. Mali'de 20. yüzyılın başında hacca gitmek isteyen

¹⁶ <http://www.diplomatie.gouv.sn/mecque/historique.htm>

¹⁷ <http://www.diplomatie.gouv.sn/mecque/historique.htm>

herhangi bir kimse için çevresindekiler mutlaka iki ile beş frank arasında değişen değerde hediyeler veriyorlardı. İçlerinde 80 frank yardımıda bulunabilen zengin Müslümanlar da vardı. Hacca gitmek Mali toplumunda belli bir saygınlık sağlıyordu. Bu yüzden gizlice gidenler mutlaka vardı ama toplum içinde belli bir saygınlık için çevresini haberdar ederek gitmek daha yaygındı. Ne var ki Mali toplumunda hac ibadetini yerine getiren insanların sayısı bir elin parmakları kadar dahi olmadığı için Fransız sömürgeciliğine karşı toplum içinde fazla etkili olamıyorlardı.¹⁸

Oysa ki sömürgeciliğin yerleşmesi öncesinde bütün ulaşım, iâşe ve ibâte zorluklarına rağmen Batı Afrika'dan çok sayıda kimse hac ibadetini gitmekteydi. 1903 yılında sömürgeleştirilen bugünkü Nijerya'nın Hevsa bölgesinde bulunan Kano'nun bir köyünü 1906 yılında ziyaret eden Miss Ethel Miller burada yaşayan erkekler ve kadınların tamamının hacı olduklarını görmüştü. Afrika ülkelerinin bağımsızlıklarını kazandıkları 1960'li yıllardan sonra hacca gitme konusu kolaylaşmışsa da bu defa da bu ibadet artık maddi imkanı olanlar tarafından yapılabilecek kadar masraflı hale geldi. 1974 yılında sadece Uganda'dan 3.000 kişi uçak ile hacca gitme imkanı bulmuştu. Nijerya'dan ise 1956 yılında ülkenin kuzeyinden 2.500 kişi karayoluyla, güneybatısından ise 1.500 kişi ise uçak yolculuğuyla hacca giderken, 1965 yılında 12.000, 1980 yılında 30.000'i hanım toplam 78.000 kişi Hicaz'a gitme imkanına kavuşmuştu. Batı Afrika'da özellikle maddi imkanları hac yolcuğu esnasında uğradıkları bölgelerde çalışıp para kazanarak yollarına devam ediyorlardı. Bu yüzden hac seyahati en az iki yıl sürerken bazen bu süre 20 yıla kadar çıkabiliyordu. Havayolu ve karayolu ulaşımının hac yolculuğu için daha fazla kullanılmaya başlamasıyla birlikte hacca gidenlerin sayısı giderek artmaya başladı.¹⁹ Hatta Nijerya'nın bağımsızlık sonrası liderlerinden Elhâc Ahmedu Bello (ö.1966) her yıl hacca gitmekteydi.²⁰

¹⁸ CARAN (Fransız Milli Arşivi-Paris), Mayıs 1914 yılında bugünkü Senegal, Mali ve Nijer ülkelerindeki Müslüman toplumların dini hayatları hakkında tutulan raporlardan birisi de Mali'nin başkenti Bamako'daki İslâmî yaşantı hakkındaydı. Bu rapor "Circonscription de Bamako: Enquête sur l'Islam (Bamako sömürge bölgesi: İslam hakkında araştırma)" adıyla 1 Ağustos 1914 günü sömürge idarecisi tarafından imzalanmıştı.

¹⁹ Vincent Monteil, *L'Islam Noir*, Paris 1968, s. 146-148.

²⁰ Mark R. Lipschutz ve R. Kent Rasmussen, *a.g.e.*, s. 31.

Afrika'nın farklı bölgelerinde hac için yapılan hazırlıklar ve bu ibadetin dönüşünde yapılan törenler büyük bir kültür zenginliğinin işaretidir. Mesela kıtanın doğusunda bulunan Hint Okyanusu adalarından Komorlar'daki İslamî yaşantının kökenleri hicrî birinci asra kadar dayandırılmaktadır. Dört küçük adadan oluşan bu ülkede hacca gidebilmek için bazı aileler tarlalarını satmakta, ödeyemeyecekleri borçlar almaktalar ve bu da aile fertleri arasında sıkıntı çıkarabilmektedir. Yine bu adalarda yaşayan Müslümanların bir kısmı aralarında "tontine" dedikleri bir yardımlaşma hesabı oluşturup burada biriktirdikleri paralarla çekilen kura sonucu tarihine çıkan hacca gitmekteydi. Her sene geride kalanlar arasında bu hesabı canlı tutma geleneği devam etmekteydi. Listede ismi bulunanların tamamı hac ibadetini yapana kadar hesap açık tutulmaktaydı. Ancak bir çok aksaklıkları dolayısıyla bu uygulamadan vazgeçildi. Komorlar'da aile içinde hac vazifesi için hazırlanana bütün akrabalar yardım elini uzatmaktadırlar. Hacı adayı Hicaz'a gittikten sonra geride kalan ailesi Zilhicce'nin dokuzuncu günü çok sayıda insanı davet ederek onlara yemek yedirmektedirler. Haccını eda edip ülkesine dönen hacı adayları ilk ziyaretleri kabristanlara yapıp burada başta kendi akrabalarından vefat edenler olmak üzere bütün mevtalara dua etmektedirler. Ardından önce annesinin ailesinin evine sonra kendi evine gitmekte ve giriş kapısının önüne vardığı her evde mutlaka koyun ve benzeri bir hayvanı kurban kesilmektedir. O gün veya ertesi gün bu evlerde yemekler pişilerek orada bulunanlara yedirilmektedir.²¹

SONUÇ:

Hac ibadeti dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan Müslüman toplumlar için tarih boyunca büyük heyecanlara sebep oldu, halen de olmaya devam etmektedir. Afrika kıtasının özellikle Sahraaltı olarak ifade edilen ve bin yıldan fazla bir müddettir İslamî geleneği olan bölgelerinde 1970'li yıllarda uçak ile yapılan seferlere kadar çok meşakkatli şartlarda yapılmaktaydı. Geçmişte yıllarca süren hac seyahatleri pekçok Müslümanın yolculuk esnasında hayatını

²¹ Sultan Chouzour, *Le pouvoir de l'honneur essai sur l'organisation sociale traditionnelle de Ngazidja et sa constestation*, Paris 1989, 47-52.

yitirmesine sebep olsa da²² ülkelerine geri dönebilenler için önemli tecrübe ve bilgi birikimi sahibi olarak toplumlarına önderlik etmelerine vesile oldu. Hatta sömürgecilik karşısında en ciddi direnişlere öncülük ettiler. Afrikalı Müslümanların hac yolculuğunda geçen günleri ve edindikleri yeni tecrübe ve bilgiler kendi yazdıkları eserlerde, sömürge arşivlerinde ve geçtikleri ülkelerde yazılan tarih kitaplarında az veya çok yer aldı. Bunların tarihî bakış kadar, sosyolojik perspektiften ve özellikle uluslararası ilişkiler göz önünde bulundurularak incelenmesi durumunda haccın ibadet boyutu dışında farklı Müslüman toplumlar arasında nasıl bir etkileşim oluşturduğu ortaya konulabilir.

²² Mali'de ilk Müslüman önderlerden Sakura (ö.1300) Mekke'de hac farızasını yerine getirmiş ve dönüş yolunda öldürülmüştü. Mark R. Lipschutz ve R. Kent Rasmussen, *a.g.e.*, s. 202-203.